

Българска академия на науките
Институт за изследване на изкуствата

Тереза Иванова Бачева

**РИМСКИТЕ ПАПИ В СТЕНОПИСНИТЕ ПРОГРАМИ НА
ЦЪРКВИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (XV–XVIII ВЕК)**

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА
СТЕПЕН ДОКТОР

София 2023

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА – БАН

Тереза Иванова Бачева

**РИМСКИТЕ ПАПИ В СТЕНОПИСНИТЕ ПРОГРАМИ НА
ЦЪРКВИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (XV–XVIII ВЕК)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научна степен *доктор* по научната специалност *Изкуствознание и изобразителни изкуства*, 8.1.
Теория на изкуствата

Научен ръководител
проф. д.н. Емануел Мутафов

Рецензенти
чл.-кор. проф. д.изк. Иванка Гергова
доц. д-р Стиляна Баталова

София 2022

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита на заседание на разширено заседание на ИГ „Старо изкуство“, сектор Изобразителни изкуства, проведено на 13.02.2023 г.

Дисертационният труд е с общ обем от 355 страници, който включва: увод; пет глави; заключение; библиография с 576 заглавия; каталог с изображенията на разглежданите персоналии (общо 62) и опис на изображенията; допълнителен илюстративен материал към текста (общо 44), 2 приложения.

Публичната защита ще се проведе на 27.06.2023 г. от 11:00 часа на заседание на научно жури в състав:

1. Чл.-кор. проф. д.изк. Иванка Гергова, Институт за изследване на изкуствата, БАН
2. Проф. д-р Елесавета Мусакова, Институт за изследване на изкуствата, БАН
3. Проф. д-р Миглена Прашкова, Национална художествена академия
4. Доц. д-р Стилиана Баталова, Кирило-Методиевски научен център, БАН
5. Доц. д-р Марко Скарпа, Кирило-Методиевски научен център, БАН, Университет на Месина, Италия

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в отдел *Административно обслужване* на Института за изследване на изкуствата на ул. *Кракра* 21.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Обща характеристика на дисертацията

<i>1.1. Актуалност на темата и състояние на проучванията</i>	1
<i>1.2. Обект, предмет и обхват на изследването</i>	3
<i>1.3. Цели, задачи и очаквани резултати</i>	4
<i>1.4. Методология на изследването</i>	5

II. Структура и съдържание на дисертацията

<i>2.1. Първа глава. Римските папи. Основен състав</i>	6
<i>2.2. Втора глава. Св. Климент папа Римски</i>	8
<i>2.3. Трета глава. Св. Силвестър папа Римски</i>	9
<i>2.4. Четвърта глава. Св. Лъв папа Римски</i>	11
<i>2.5. Пета глава. Други изображения на римски папи</i>	12
<i>2.6. Заключение</i>	14

III. Каталог

IV. Основни приноси на дисертационния труд

V. Списък на публикациите по темата на дисертацията

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Представеният текст е изследване на изображенията на римски епископи, които се откриват в църкви на територията на България, изписвани през периода XV–XVIII в. Това са светци, чиято памет Православната църква почита и поддържа. Имената на много от тях се откриват в богослужебната литература, а изображения на част от тях присъстват в стенописните програми на византийските и поствизантийските църкви с възпоменателни функции, но също така и като част от комплекс от сложно съставени връзки между личностите на всички почитани архиереи спрямо догматичните, литургичните и историческите функции на декоративните програми. Техни изображения се регистрират както в стенописите от олтарите, така и в страничните пространства, като присъстват в стенописни менолози, а също и в циклите на вселенските събори от нартекси и галерии.

1.1 Актуалност на темата и състояние на проучванията

Изображенията на римски епископи не са проучвани самостоятелно в българското изкуствознание. В много от изследванията, посветени на стенописните програми от византийския и поствизантийския период, са отбелязвани или коментирани, макар и накратко, изображения на римски епископи. Публикуваните научни текстове за една част от паметниците са важно свидетелство за някои от тези изображения – статията на А. Странски (1940) за изображението на папа Льв от митрополитската църква „Св. Никола“ в Мелник, статията на М. Захариева за църквата в Мисловцишкия манастир (2012) и изображението на папа Силвестър в апсидата. От специално значение за систематичното проследяване на изображенията на римски епископи са Корпусите на стенописите от България, подготвени от екипи изследователи от Института за изследване на изкуствата – Корпус на стенописите от XVII в. (2012) под редакцията на Б. Пенкова и Ц. Кунева, Корпус на стенописите от XVIII в. (2006) от колектив И. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров; Корпус на стенописите от първата половина на XIX в. (2018) от голям екип специалисти – А. Куюмджиев, Е. Мутафов, И. Ванев, И. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, М. Куюмджиева, М. Захариева, М. Стойкова, М. Христемова, С. Московска, Х. Андреев, Н. Клисаров, К. Дюлгерова, Н. Джуркова, Ю. Върбанова. Към тази серия капитални трудове принадлежи и ръкописът на Корпус на

паметниците на църковната живопис от XVI в., завършен през 2006 г. с автори Е. Бакалова, Б. Пенкова, Г. Геров и Х. Андреев, все още неотпечатан.

Изследването на изображенията на римски епископи се основава на монографиите за част от запазените паметници на монументалното църковно изкуство – на Е. Флорева за църквите „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско (1981), „Св. Спас“ на Алинския манастир (1983) и „Прор. Илия“ в Бобошево (1978), на Л. Мавродинова за църквата на Земенския манастир (1980), на Д. Каменова за „Св. Никола“, Сеславски манастир (1977) и др. В тези изследвания най-често изображенията са коментирани в контекста на вселенските събори и групите йерарси. Тази линия на подхода към римските епископи се открива и в по-късните изследвания, отнасящи се до групите архиереи – например в статията на Е. Попова за йерарсите от южната стена на олтара в параклиса на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси (2016), на Е. Мутафов и Първия вселенски събор като възможна връзка между изображенията на папа Силвестър и св. Константин от Несебърската митрополия (2022).

От особено значение за проучване и определяне на контекста на изображенията на римски епископи са изследванията, посветени на принципите на включването на йерарси в стенописните програми на византийските и поствизантийските църкви – на Б. Пенкова за стенописите от църквите на Драгалевския и Куриловския манастир, и специално фризовете с фигури на епископи в цял ръст (2018), на М. Колушева за светците епископи от наоса на църквата „Св. Георги“ във Велико Търново (2015) и сериите епископски фигури, формиращи фризове в някои от поствизантийските църкви от България, като се следва една обща тенденция в балкански контекст със специфични изобразителни решения, засягащи епископските представяния.

Структурата на композицията Поклонение на жертвата в олтара попада по-често във фокуса на научния интерес, съответно и проучванията върху зависимостите на изображенията на йерарси с евхаристийната тема са по-често изследвани. Тя е коментирана често, особено в монографиите, посветени на отделните църкви. Специално за сцената тук ще отбележа няколко текста – монографиите на С. Герстел „Възприемане на светите тайнства. Програми на византийския олтар“ (1999) и на Х. Константириди „Мелисмос. Съслужещите йерарси и ангелите дякони от двете страни на олтара със светите дарове, или евхаристийният Христос“ (2008), в които са формулирани и много от връзките между йерарсите, изведени въз основа на честотата на появата на

тези изображения. Към тази група изследвания се отнася и статията на А. Куюмджиев „Литургийното време и смисълът на композицията „Служба на архиепископите в църквата „Св. Пантелеймон“ в с. Нерези“ от 2003 г., която поставя и основния въпрос за функциите на изображението на епископа в композицията Поклонение на жертвата, а оттам и за значенията на портретите на йерарси, които са повече от това да бъдат мемориални или символични образи, а действащи участници в Евхаристията.

Изображенията на римски епископи не са били предмет на обширни проучвания и в научните изследвания на църковното монументално изкуство от останалите територии на Балканите. Изключения са няколко статии – на Б. Тодич за римските епископи от диаконикона на „Св. София“ в Охрид (2008); на А. Гаврилович за изображенията на папа Силвестър в средновековните сръбски църкви (2019); на В. Бедрос за присъствието на папи в програмите на влахо-молдавските църкви (2019).

1.2. Обект, предмет и обхват на изследването

Основните изображения, които са обект на това проучване, са част от стенописните програми на църкви, строени или изписвани в границите на четири столетия и днес попадащи в териториите на съвременната българска държава. Това са изображения на йерарси на Римската църква, които „по право“ присъстват в стенописните програми. Паметта им се почита от Православната църква, а съставът им е установен през Средновековието.

Хронологическите граници на изследването са свързани с времето на изписването на изображенията – XV–XVIII в. Това е периодът, в който териториите на България са под османска власт, което рефлектира върху църковното строителство и налага приспособяването на стенописните програми към новите пространства. Проследени са и някои от по-ранните изображения на римски епископи във връзка с по-старата традиция – както от паметниците от България преди XV в., така и на такива от Балканите.

Териториалният обхват на изследваните изображения се отнася до днешните граници на българската държава и донякъде са условни, тъй като паметниците по това време не са свързани с територии на обща държавна структура. Една част от оцелелите днес примери

са попадали по различно време и за различен период в диоцезните граници на успелите да запазят някаква автономия Охридска архиепископия и Печка патриаршия или най-малкото са в територии, намиращи се в съседство с тези на двата диоцеца.

1.3. Цели, задачи и очаквани резултати

Основна цел на изследването е да бъдат проучени стенописните изображения на римски епископи от българските поствизантийски църкви от периода на османската власт, като бъдат анализирани спрямо общия контекст на източноправославното църковно изкуство; да бъде изведена ролята им в стенописните програми на църквите със значението на тези личностите в богословски и исторически план, от гледна точка на изобразителната традиция с аргументите за необходимостта от присъствието на тези персонажи при създаването на стенописните програми; да бъдат проследени връзките на тези образи в художествената традиция, т.е. спрямо параметрите на византийската и поствизантийската богословско-визуална концепция.

Тези изходни точки определят и задачите на изследването: а) систематизирането на изображенията от поствизантийския период, т.е. във времевия диапазон XV–XVIII в., по персоналии според наличните съхранени изображения; б) проследяването на образа на дадения епископ в контекста на писмената традиция и нейната връзка с изобразителната; в) определянето на степента на съхраненост на паметта; г) подчертаването на значението на отделната личност в контекста на функциите на изображенията на архиереи и трансформациите в композициите от олтара.

Очакваните резултати се отнасят до систематизирането на всички съхранени изображения от територията на България през разглежданата епоха; да бъдат структурирани принципите за идентификацията на образите и да бъдат изведени възможните хипотези в подкрепа на дадена идентификация или отхвърлянето ѝ; да бъдат описани спецификите на местата, заемани от фигурите на римски епископи в архиерейските групи; да бъдат ясно контекстуализирани в църковноисторическото и богословското значение на стенописните програми на православните църкви.

1.4. *Методология на изследването*

Методологическата рамка на дисертационния труд е свързана с исторически, иконографски и сравнителен подход към изображенията – текстови извори за римските епископи, характеристики на образите. Сравнителният подход е определен в контекста на традицията на източноправославното изкуство, с паралели по отношение и на механизмите за включването на тези изображения в стенописните програми, мястото им в йерархически структурираните епископски редове и т.н. Сравнителният анализ е от значение тук както за проследяване на трансформациите при типологични характеристики на всеки един от йерарсите и приспособяването им към каноничната образност в източноправославното изкуство, така и за идентификацията на някои от проблемните изображения.

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

2.1. Първа глава. Римските папи. Основен състав

Първа глава цели да очертае историческата и изобразителната основа на изображенията на римските епископи в източноправославното изкуство. В общи линии тя представлява предистория на тези изображения, проследена през запазените техни най-ранни примери от X в. насетне и след това промяната в системата на византийското изкуство от следващото столетие, строгото дефиниране на пространствата, подновената значимост на портретите на епископи в посока на значението на представените личности в образната концепция за участието на цялата Вселенска църква в Евхаристията. Съставът на епископите в следващите столетия почти изцяло се формира около олтарната композиция, т.е. Поклонение на жертвата. Към XII в. този състав изглежда формиран напълно с максималния брой от 70 йерарси. В него влизат епископи, които вече са имали специално място в Църквата и образите им често са се откривали в олтарното пространство. Към тях принадлежат и част от римските епископи.

Съставът на римските епископи е строго определен. Една част от тях влизат в него с формалното основание на вселенските събори. Това са папа Силвестър (314–335); папа Дамасий (366–384); папа Целестин (422–432); папа Лъв (440–461); папа Вигилий (537–555) (името му е изключение от този състав, като не присъства в синаксарите); папа Агатон (678–681) и папа Адриан (772–795). Не на всички от тях могат да бъдат засвидетелствани изображения в олтарите на източните църкви. От този списък остават на практика две основни имена – това на папа Силвестър и на папа Лъв. Останалите образи са епизодични и рядко или изобщо могат да бъдат открити в олтара.

Сред основните епископи и по-късно в сцената със съслужителите намират място още двама представители на римската катедра, без да са свързани с вселенските събори. Това са изображенията на папа Климент (88–97 от 97–101) и папа Григорий Двоеслов (590–604). Към основната група могат да бъдат причислени и още имена, на които е възможно да бъдат открити изображения, повечето от които се отнасят до църкви извън България. Това са изображения от византийския и поствизантийския период – на папа Иполит (170–235) (30.01) от църквата в манастира Грачаница (ок. 1320), в „Св. Георги“, Старо Нагоричино (1316/18); в манастир Дечани (1338/40); в стенописния менолог на католикона на манастира Дохиар (1568) със сцена на мъченичеството, както и в „Св.

Никола на Филантропините“ на Янинското езеро (1560); на папа Стефан (254–257) (2.08) в католикона на манастира Дионисиу (XVI в.); на папа Мартин (649–655) (14.04 или 13.04) в олтарното пространство на църквата „Св. Георги“, Старо Нагоричино (1316/18); в „Св. Богородица“, Матейче (XIV в.); в „Св. Йоан Богослов“ в Земен (XIV в.); в редицата фигури в цял ръст от екзонартекста на църквата на Филантропините; на папа Сикст (115–125) (10.08) също в менолога на „Св. Никола на Филантропините“ (XVI в.) със сцена на мъченичество; на папа Инокентий (401–417) и папа Вигилий (537–555) от диаконикона на „Св. София“, Охрид (ср. на XI в.).

В отделни научни изследвания се коментират възможности за появата на изображения на папи в стенописните програми на дадени църкви, и по-специално присъствието им в сцената Поклонение на жертвата, с предполагаемо влияние на Католическата църква. Невъзможността да бъдат включени всички епископи, чиито изображения се предвиждат за олтара, а и за страничните пространства, води естествено до въпроса за избори/предпочитания към определени персонажи. Това от своя страна предполага, че този избор може да бъде повлиян от различни обстоятелства, в случая такива около влиянието и присъствието на Католическата църква през XVI и XVII в. в териториите на българите. Във връзка с това в изследването е направен кратък исторически преглед на установяването на Католическата църква – официално от 1601 г., като неговата цел е да проследи възможностите тези събития да определят избора в архиерейския състав за олтарната композиция. Такова директно влияние върху избора на римски епископи във всички случаи не може да бъде доказано. Онова, което се отчита документално като влияние са отделни елементи, които се появяват в православни църкви от смесените райони и които могат да бъдат изведени от католическата традиция. Но наличието единствено на елементи на влияние от католицизма към православието по-скоро показва, че такива процеси са били много ограничени по това време и не е възможно да променят консерватизма на православно изкуство, особено пък що се отнася до олтарните композиции и специално епископите светци на Вселенската църква.

Систематичният преглед на изображенията на папите на Рим в поствизантийските паметници и от България и сравнителният анализ спрямо тези от Балканите от същия период, а и от предходния, показва, че включването на римски епископи в стенописните програми следва една обща изобразителна конвенция. Списъкът с йерарсите от по-ранните ерминии сочи стандартизирането на личностите, които могат да бъдат част от

олтарното пространство, както и факта, че художествената практика се придържа към установени модели, които не търпят съществена промяна през поствизантийския период. В тази система, отнасяща се до епископите, има свобода в избора на част от персонажите, но тя е в рамките на приетия състав, затова и рядко се откриват повторения на една и съща група в две църкви, тъй като тези принципи се прилагат в затворената система от почитаните от Православната църква светци, където се оформя и групата на представителите на Римската църква.

Така че, макар и да има някаква форма на възстановяване на връзките с Рим и те да намират отзвук в религиозни, национални и политически движения за отхвърляне на османската власт, това на практика не засяга нито състава на римските епископи, който се поддържа по традиция от предходните периоди, нито появата на отделни персонажи, нито честотата на включването на техни изображения в стенописните програми на църквите XVI и XVII в.

2.2. Втора глава. Св. Климент папа Римски

Тази глава има за цел да представи почитта на папа Климент (88–97 или 97–101) (в православните календари се отбелязва на 23, 24 или 25.11; в римските – на 23.11), да определи основите за създаването на култа към светеца, да проследи неговите най-ранни изображения, а чрез тях да се очертаят и преходите в развитието на иконографията му до установяването и/или трансформациите в поствизантийското изкуство.

Всички запазени до днес изображения от разглеждания период са сигнирани само с името Климент, а интерпретациите за това кой от възможните светци е изписан – св. Климент Римски, св. Климент Анкирски или св. Климент Охридски, са несигурни, основаващи се преди всичко на евентуалния контекст и предполагаемите намерения на съставителите на програмата. Като цяло св. Климент Римски не е чест избор за поствизантийските църкви от територията на България. За разглеждания период се регистрират едва няколко изображения в пространството на олтара: от църквата „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско (1614), върху арката при апсидата; от църквата „Прор. Илия“ в Бобошево (1678); от олтара на католикона на Роженския манастир (1732); извън олтара: в „Богородица Витошка“, Драгалевски манастир, в

живописния слой от XVI в.; от „Св. Йоан Рилски“, *Куриловски манастир* (1596), „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в *Добърско* (1614), църквата „Св. Никола“, *Сеславски манастир* (1616). Изображенията са коментирани от гледна точка на иконографията на светеца, както и от контекста, в който те се откриват. В повечето от тези примери типологичните характеристики на светеца са безспорни, в подкрепа на идентификацията на римския епископ е и мястото, на което е разположена неговата фигура – специално за тези в олтара, а за изображенията извън него са приведени аргументи, свързани с общ контекст, в който се появява фигурата на папа Климент.

В последната част е отделено място на сигнатурите на името и вариантите, които се отчитат при стенописните изображения на римския епископ. Няма примери от изследваните паметници от България с включване на архиерейската му позиция „папа“, нито църквата, която представя – „римски“. Името се изписва без варианти, в Роженския манастир съответно името е на гръцки. Никъде в разглежданите изображения от църкви от територията на България св. Климент не е представен със свитък.

2.3. Трета глава. Св. Силвестър папа Римски

Папа Силвестър (314–335) (в календарите на Православната църква се отбелязва на 2.01, в римските – 31.12) е един от най-почитаните римски епископи на Изток. Изображенията му, отразявайки константното присъствие на римския епископ в календара на Източната църква, стават ако не задължителни, то чести за църквите от византийския и поствизантийския период. Присъстват както в големите и представителни паметници, така и в малките енорийски църкви на Балканите. С установяването на сцената Поклонение на жертвата между XI и XII в. и придвижването на йерарсите към олтара, той става част от основната група, негово изображение може да бъде открито често в процесиите на Мелисмос или в по-горните регистри като допоясна фигура. Макар и присъствието му да не е задължително за всяка църква от византийския или от поствизантийския период, със сигурност той е един от най-често представяните римски йерарси в православното изкуство.

Изображения на папа Силвестър в църкви от територията на България преди XV в. не са запазени. Най-ранните примери са от втората половина на XV в. от църкви на

територията на Западна България: „Св. Георги Победоносец“, *Кремиковски манастир* (1493), „Успение Богородично“, *Мисловишки манастир* (XV в.); от следващото столетие се откриват негови изображения в „Св. Петка Самарджийска“ в *София* (датирана в 60-те – 70-те години на XVI в.); църквата на *Куриловския манастир* (1596); „Св. Петка“ във *Вуково* (1598); „Св. арх. Михаил“ в *Горановци* (XVI в.); „Св. арх. Михаил“, *Долнобешовишки манастир* (XVI в.); „Св. Теодор Тирон“ в *Зимевица* (XVI в.). От края на XVI в. датира и единственото изображение от църкви от Източна България – това е фигурата на папа Силвестър от *митрополитската църква „Св. Стефан“ в Несебър* (1599).

От началото на XVII в. фигурира в някои от представителните паметници за периода в западните територии на България: „Успение Богородично“, *Искреци манастир* (1602); „Успение Богородично“, *Прибой* (XVII в.), „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в *Добърско* (1614); „Св. Никола“, *Сеславски манастир* (1616).

От същото столетие са и изображенията в групата паметници от Търново и Арбанаси: „Св. Георги“ във *Велико Търново* (1616); параклис „Св. Георги“ към църквата „Св. Димитър“, *Арбанаси* (1621, втори живописен слой); „Рождество Христово“, *Арбанаси* – в олтара на църквата (1681) и в олтара на параклиса (1632); в „Св. Атанасий“, *Арбанаси* (1667); в параклиса „Рождество Богородично“ при църквата на *Килифаревския манастир* (XVII в.).

Най-висока концентрация на изображения за целия разглеждан период се отчита именно в двете столетия – XVI и XVII в. Най-често фигурира като един от архиереите в Поклонение на жертвата; открива се негово изображение и в стенописния календар на църквата „Рождество Христово“ (XVII в.) в Арбанаси; идентифицира се и фигурата му в сцената на Първия вселенски събор от нартекса на митрополитската църква „Св. св. Петър и Павел“ в *Търново* (XV–XVI в.), а доста по-неясно остава представянето му в сцената на събора от нартекса на католикона на *Роженския манастир* (XVI в.).

През XVIII в. се регистрират доста по-малко изображения – едното е от олтара на *католикона на Роженския манастир* (1732), а другото е от *гробницата църква на Рилския манастир „Въведение Богородично“* (1795), южна стена в олтара.

Изображения на св. Силвестър се откриват и извън олтара – в стенописния менолог от *галерията на „Рождество Христово“ в Арбанаси* (първата пол. на XVII в.) и втори път върху една от арките, разделящи травеите в западната част на галерията (изображеното

не е част от менолога); в сцената на Първи вселенски събор от *притвора на църквата „Св. св. Петър и Павел“ в Търново (XV–XVI в.)*. В останалите запазени цикли на съборите от този период негово изображение не може да бъде идентифицирано със сигурност.

Примерите дават възможност да бъдат направени няколко извода по отношение на стенописните представяния на папа Силвестър. А тъй като изображенията на папа Силвестър са относително голям брой, те дават възможност да бъдат установени формули за неговото представяне, по-специално проследяването на мястото му в състава от епископи и интегрирането на този състав в стенописните програми. Примерите показват относителна устойчивост на изображението му в съседство с няколко йерарси – свързаните със събора в Никея от 325 г. св. Петър Александрийски, св. Спиридон, св. Никола, но често може да бъде открит и до фигурата на св. Кирил Александрийски. Не може да бъде установена конкретна историческа и доктринална основа на тази формула, която по всяка вероятност е по-скоро „зографско клише“.

Така фигурата на папа Силвестър става част от рутинната епископска група и в никакъв случай за него не може да се твърди, че е йерарх, чието представяне е епизодично или че е повлияно от външни за традицията фактори.

Надписите, свързани с изображението на папа Силвестър, показват, че името му е най-често придружавано от надпис, указващ неговото име, архиерейската му титла „папа“, и църквата, която ръководи – „римски“. Кирилските надписи показват различия, а изписванията на гръцки съдържат често и характерни грешки. В няколко църкви той е изобразен със свитък в ръка. Текстовете на свитъците при разглежданите изображения от България са молитви от Златоустовата литургия преди всичко, но в нито един пример не е включен текст, който Ерминията на Дионисий от Фурна указва. В арбанашките църкви папа Силвестър е представян с един и същи текст в свитъка си.

2.4. Четвърта глава. Св. Лъв папа Римски

Папа Лъв заема престола на Рим 21 години (440–461). Остава популярен с *Тома*, който изпраща до константинополския патриарх Флавиан (446–449) с разяснения и аргументи върху догмата за двойствената природа на Христос и който става основа за приетите

решения на събора в Халкедон през 415 г. Корпусът от изображения на папа Лъв във византийското и поствизантийското изкуство не е впечатляващ по обем. Това наблюдение за паметниците на монументалната живопис от Балканите отговаря и на броя изображения, които се откриват в църквите у нас за разглеждания период. Те са само няколко и за целия период няма нито едно негово изображение от процесиите в Поклонение на жертвата. Те се откриват в няколко църкви – в олтара на „Св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат“ в Добърско (1614); в олтара на „Св. Спас“, Алински манастир (1626); предполагаемо негово е едно изображение от олтара и на „Прор. Илия“ в Бобошево (1678). Коментират се и няколко изображения като принадлежащи на римския епископ извън олтара, в епископските фризове от наосите на *Куриловския манастир* „Св. Йоан Рилски“ (1596) и от фрагментите от фриз от стенописите от XVI в. на църквата на *Драгалевския манастир*. Идентификацията на изображенията се основава на някои характеристики в развитието на образа на светеца, на общото контекстуализиране с друг римски епископ – папа Климент, или във връзка с фигурата на св. Амвросий, епископ на Милано, с хипотеза за реинтерпретирането на изображението на последния в пентархичния модел, който за поствизантийския период е анахронизъм и въпреки факта, че в повечето случаи неговите изображения да не са поставяни във връзка с тези на римските епископи.

Две изображения на папа Лъв се откриват и в стенописните менолози. Първото от тях е от главната църква на *Роженския манастир* „Рождество Богородично“, един от малкото оцелели фрагменти от XVI в. в нишите на прозорците на наоса. Другото изображение е част от стенописния менолог от галерията на църквата „Рождество Христово“ в *Арбанаси* (първ. пол. на XVII в.) за 18.02.

В изследването е включено и изображение на папа Лъв от сцена на Четвъртия вселенски събор от *митрополитската църква* „Св. св. Петър и Павел“ в *Търново* (XV–XVI в.). То е разположено е от дясната страна на императора, йерархът е представен с латинска митра, а надписът към сцената споменава римския епископ. По всяка вероятност обаче изображение на папа Лъв не фигурира в сцената на Четвъртия събор от 451 г. в галерията на църквата „Рождество Христово“ в *Арбанаси*, както и от трапезарията на *Бачковския манастир* (1643), в които е представен пълния цикъл на вселенските събори, но няма указан римски епископ в нито една от сцените, които са решени по-опростено, т.е. с малък брой йерарси и предполагаемо римските епископи не са били част от замисъла на съставителя на програмата на трапезарията.

Надписите при изображенията на папа Лъв във всички случаи нямат обозначение на катедрата, която епископът представя. При името на папа Лъв има още една трансформация, свързана с превода на името Λεών – Леонъ или Леонтъ и след това с адаптациите към Леонтий. При коментираните изображения от България в повечето случаи фигурира с тази сигнатурата и с варианти.

2.5. Пета глава. Други изображения на римски папи

В тази глава се коментират няколко изображения на прелати на Рим, които се регистрират само в отделни църкви. Едното от тях е на папа Телесфор (125–136) (в източни календари е засвидетелстван с датата 22.02; в римските е отбелязван на 5.01). Негово изображение се открива в стенописния календар от галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси (първ. пол. на XVII в.). Името му присъства рядко в богослужебни текстове, не мога да посоча и друго негово изображение в източноправославната традиция.

Другите две изображения са от манастирската църква „Св. арх. Михаил“ до Долна Бешовица (средата на XVI в.). На фриз върху източната стена има шест медальонни изображения. Запазени са надписите на три от тях. Едното изображение представя папа Силвестър, а другите две носят надписи, които се разчитат в текста на дисертацията като папа Агатон (678–681) (20.02) и папа Адриан (Адриан I, 772–795 г.) (11.10). Основанията трите изображения да фигурират тук са сложни и преплитачи се едно с друго. В основата на изказаната хипотеза е връзката с вселенските събори – папа Силвестър с I Вселенски събор от Никея, 325 г., папа Агатон с VI Вселенски събор в Константинопол от 680 г. и папа Адриан I със VII Вселенски събор в Никея от 787 г. Към такава хипотеза биха могли да бъдат отнесени и две фигури от процесията в Поклонение на жертвата, които в част от изследванията за паметника се идентифицират като св. Кирил и св. Методий. Въз основа на това са изказани две предположения. Едното е Житието на св. Методий да бъде свързващото звено между тези изображения, като един от източниците, в които се изреждат съборите. Трудността в тази хипотеза идва от факта, че ръкопис на това житие досега не е откриван в южнославянската традиция. А другото насочва по-специално към изображението на папа Адриан и възможната връзка с тези на св.

Константин-Кирил и св. Методий, тъй като житията и на двамата братя споменават папа Адриан II (867–872), който приема братята в Рим с мощите на св. Климент. Но за папа Адриан II няма данни да е почитан в Православната църква, както и няма данни да е канонизиран от Римската. Така че тук би могло да се допусне и преплитане на имената на Адриан I и Адриан II.

В същата глава са включени и коментари за още няколко изображения, за които в научната литература са изказани предположения, че принадлежат на римски епископи. Едното е изображение, сигнирано като св. Корнилий от епископски фриз на южната стена в „Св. Никола“, Сеславски манастир (1616) и за което в дисертацията е мотивирано мнение, че принадлежи на св. Корнилий Стотник. Други две изображения – от църквата на *Куриловския манастир* и от галерията на църквата „*Рождество Христово*“ в *Арбанаси*, носят името св. Григорий и се свързват в отделни проучвания с папа Григорий. В текста на дисертацията се допуска, че те по-скоро принадлежат на св. Григорий Богослов. Така в българските паметници от разглеждания период не може да бъде потвърдено със сигурност нито едно изображение на папа Григорий. Сравнителният анализ с паметниците от предходните столетия показва, че изображенията му заемат специфично място сред групите епископи, обособени без никакъв специфичен признак, освен по името, т.е. римският епископ фигурира сред още няколко епископи, носещи името Григорий (св. Григорий Богослов не попада в тази група, като запазва мястото си около литургистите в Поклонение на жертвата). През поствизантийския период тази група се редуцира и в нея намират място основно два персонажа – св. Григорий Нисийски и св. Григорий Чудотворец, а останалите светци имат рядко стенописни представяния.

2.7. Заключение

В традицията на Православната църква е запазена паметта на група римски епископи, които както през византийския, така и през поствизантийския период продължават да бъдат част от стенописните представяния на йеарарси. Писмената традиция поддържа техните памети през житийните истории на всеки един от тях. Но изобразителната система ги включва не просто мемориално, а ги официализира като представители на

Вселенската църква, като литургисти и апологети на вярата. Стенописните програми от поствизантийския период остават относително консервативни спрямо въвеждането на нови светци епископи, затова и съставът на архиереите в основни линии не търпи съществени промени. Това се отнася и до състава на римските епископи, в който влизат почитани от Православната църква светци папи, понтификатите на които са преди VIII в. Тази граница в първото хилядолетие може да се интерпретира различно – поради факта, че вселенските събори установяват и кодифицират основните доктрини, а също и фундаменталните църковноправни казуси, такива на дисциплината, но също и спрямо схизмата от средата на XI в. Разколите обаче не оказват влияние върху паметта на почитаните преди този период римски епископи. Ако има маргинализиране или отмиране на част от тези паметни, то това е резултат от, така да ги наречем, „вътрешни“ или саморегулиращи се процеси, при които един култ доминира над друг. Показателен е примерът с папа Стефан I и първомъченик Стефан, които са се отбелязвали на една и съща дата според ранните месецослови, но с течение на времето денят от календара започва изцяло да се свързва с името на последния за сметка на това на римския епископ. Такова или подобно развитие вероятно засяга и паметите на някои от останалите почитани римски епископи, които според писмената традиция са много повече от броя на онези, на които се откриват изображения. Тази зависимост между богослужението, литургичния календар и изображенията е един от отговорите на въпроса защо последователно се появяват портретите на даден епископ на Римската църква, а на друг – не, защо една памет се запазва, а друга не.

Тези процеси се отразяват и върху избора на римски епископи сред изображенията на йерарси. През поствизантийския период в църквите от Балканите, съответно и в църквите от територията на България запазват мястото си основно трима римски йерарси – папа Климент, папа Силвестър и папа Лъв. Техните изображения принадлежат на църкви, изградени или декорирани в периода XV–XVIII в. от днешните територии на Западна България, една част от общия брой се отнася до паметници от Търново и региона, а едно-единствено се открива в митрополитската църква „Св. Стефан“ в Несебър. Сред тях доминиращи са тези на папа Силвестър – общо 25 за разглеждания период у нас. Следват тези на папа Лъв – 8, на папа Климент – 7, и съответно по веднъж са представени няколко римски епископи, които са по-редки паметни като папа Агатон, папа Адриан, папа Телесфор. Сцените, в които се отчитат тези изображения са Поклонение на жертвата – сред процесите на съслужещите йерарси; като допоясни

фигури в олтара; във фризове извън олтара; в стенописни календари; в част от сцените на вселенските събори.

Изображенията на **папа Силвестър** показват голяма разлика спрямо броя на тези на папа Климент и папа Лъв. Представянията му в България от периода XV–XVIII в. отразяват общата тенденция от Балканите и пропорционалността при сравнението между тримата римски епископи. Така в църквите от разглеждания период се запазва същата честота, същото позициониране на изображенията му, т.е. изборът като фигура за олтара, независимо дали е част от процесиите от Поклонение на жертвата, или е асоциирана с композицията допоясна фигура от по-горните регистри. Стандартно се повтаря и мястото му спрямо останалите йерарси в олтара. Образът е изцяло разпознаваем, за което от значение е и фактът, че той е единственият канонизиран (вселенски) епископ с това име, т.е. тук няма възможности за смесването на имена, а след това и за смесването на образни характеристики.

Изображенията на **св. Климент Римски** могат да бъдат определени/идентифицирани от гледна точка на местата, които заема, спрямо пентархичния принцип и развитието на общата идея за вселенските епископи от Мелимос. В това отношение образът му се третира не по-различно от този на св. Силвестър. Тук разликата идва от честотата на включването му в стенописните програми на българските поствизантийски църкви. Такава разлика се наблюдава и в църкви от съседните страни. Не може да се твърди и че този образ се поддържа в чисто славянска среда, макар в нея да се създава немалка част от източната писмена традиция за светеца, което предполага и много голям брой изображения в нея. Такива разлики обаче не могат да бъдат отчетени в сравнение с представянията им в църкви от териториите на днешна Гърция, ако условно разделим почитта във Византия и почитта сред славяните. Приема се, че образът на папа Климент е стандартен за Мелимос, но на практика той е епизодичен. Проблемите около идентификацията на изображенията му са преди всичко свързани с възможното преплитане на имената и с образите на още двама почитани от Православната църква светци – св. Климент Анкирски и св. Климент Охридски.

Не по-различно е положението и с изображенията на **папа Лъв** – и от гледна точка на честотата им, и от гледна точка на възможните смесвания с други епископи, носещи името Лъв/Леонтий. В разглежданите паметници от България не се открива нито едно изображение от процесиите на Поклонение на жертвата, макар че такива епизодично се

появяват в църкви от Балканите от поствизантийския период и изображенията му спрямо тези на св. Силвестър са по-скоро маргинални, особено за сцената Поклонение на жертвата.

В църквите от територията на България за периода XV–XVIII в. присъстват изображения на още няколко представители на Римската църква – на **папа Телесфор**, на **папа Адриан** и **папа Агатон**. Това са нехарактерни и необичайни изображения, макар и за тях да е възможно да бъде изведен доктринален и съответно литургичен контекст. Присъствието им в църкви от територията на България не може да бъде определено в контекста на художествените традиции. Не могат да бъдат разглеждани обаче и като механичен избор от синаксарите. Възможностите около тях са свързани с това да бъдат част от определена концепция на съставителите на програмите на съответната църква – независимо дали тя е била посветителна (папа Телесфор), или отнасяща се до богословски теми (папа Агатон и папа Адриан), или пък свързана с национални идеологеми, или просто е резултат от зографска практика в избора на светци.

Всички тези изображения отразяват литургичния календар, а повечето от тях се появяват и под влияние на художествената традиция и възпроизвеждането на стандартни изобразителни модели в поствизантийските църкви, поддържани от поръчителите и съставителите на стенописните програми, а и като зографски формули. Така примерите от църквите от днешните територии на България от поствизантийския период показват, че изображенията на римски епископи стоят изцяло в контекста на общите тенденции на развитие в иконографските решения в източноправославните църкви от периода.

От тази гледна точка работата с изображенията на римски епископи от паметниците от Балканите е определяща.

Трудно е да бъдат направени стилови паралели между изображенията на римски епископи, запазени в църкви от териториите на разпространение на византийското/поствизантийското изкуство. Някои от примерите произхождат от църкви, за които има установени връзки с такива от съседните страни от гледна точка на зографски ателиета, ангажирани с изпълнението на стенописи, или са проследими взаимодействия в зони на разпространението на художествени тенденции. Такива паралели в изследването се оказват обаче невъзможни. Изключение от тази констатация е една „двойка“ изображения – на св. Силвестър от църквата „Св. Георги“, Кремиковски

манастир (1493) и от църквата „Св. Йоан Богослов“, Погановския манастир (1499), които имат категорични иконографски и стилови връзки, тъй като стенописите и в двете са изпълнени от един и същи зографски екип. За другите църкви от периода, за които вече има установени подобни паралели, такава връзка през изображенията на римски епископи не може да бъде направена, тъй като най-често се отчита или промяна в репертоара в църквите, стенописвани от един и същи екип зографи или от зографи, гравитиращи около един и същ художествен кръг, или няма съхранено изображение на римски епископ.

Основните паралели, които се очертават при анализа на изображенията от българските поствизантийски църкви и тези от Балканите, се отнасят главно до две общи тенденции – първо, пренос и развитие на типологични характеристики на образите между византийския и поствизантийския период, съответно между изображенията от коментираните паметници с такива от същия период от Гърция, Сърбия, Албания и Северна Македония; второ, това са паралели по отношение на мястото на изображенията в съответните композиции, основно Поклонение на жертвата в олтара.

Въвеждането на изображения на римски епископи следва установената практика за включването на светци епископи в стенописните програми. Представянето им представянето не показват отклонения от общата тенденция, отнасяща се до интерпретацията на образите на йерарсите на Рим в Източноправославната църква – както от гледна точка на иконографията им, така и спрямо мястото, което те получават сред останалите архиереи. Отговорите на въпросите кои римски архиереи присъстват в програмите на поствизантийските църкви от България, защо част от тях се откриват по-често от други, кои стават константни образи за евхаристийната тема не могат да бъдат еднозначни и е необходимо да бъдат търсени в различен контекст. Те не могат да бъдат определени нито единствено през богослужебната литература, нито само в художествената практика, но също така и не само в разглеждания период, а и в предходния, а следващия. През XIX в. например се откриват изображенията на още трима римски епископи, които отсъстват в предходните няколко столетия, т.е. в поствизантийския период. Това са изображенията на папа Григорий, папа Мартин и папа Иполит. Сравнявайки присъствието на тези персонажи в запазените стенописи от Балканите през византийския период, ситуацията изглежда аналогична на тази от XIX в. Следователно през XIX в. очевидно има възстановяване на вече съществуващ през Средновековието епископски репертоар, редуциран през следващите няколко столетия.

Това означава, че поствизантийският период има специфики, които са определящи за иконографските програми и специално за изображенията на папите. Затова присъствието на римските архиепископи в програмите на поствизантийските църкви е необходимо да бъде проследявано както през частните проблеми около техните изображения, така и спрямо цялостния контекст, доколкото и където той е възможно да бъде възстановен.

Изследването на изображенията на папите на Рим показва, че те са част от дълга традиция в източноправославното изкуство, необходими образи в сложно съставената богословска и църковно историческа визуална концепция на православното изкуство, установена през Средновековието и предавана през следващите столетия като канонична система, от която Православната църква се нуждае и за идеалните, и за пропагандните си цели. Римските светци не биха могли да бъдат отделени от почитта и образността, която стенописните програми на византийските и поствизантийските църкви поддържат, тъй като те също са част от идеята за Икуменическата църква, т.е. за Вселенската църква. Православната църква поддържа именно авторитетите, символи на единната Църква, придържайки се по този начин към апостолското наследство и заветите от евангелията.

III. КАТАЛОГ

В каталога, който съпътства текста, са събрани всички изображения на римски епископи, които са запазени в църквите от периода XV–XVIII в. на днешната територия на България. Тук не е включено едно-единствено изображение – това на св. Силвестър от разрушената вече църква „Св. Петка“ в Търново, тъй като фрагментът е недостъпен. Каталогът съдържа и опис (с каталожни номера и препратки към илюстрациите) на всички изображения, в който е включена информация за мястото на съответната фигура в дадена църква, датировката на стенописите, сигнатурите и надписите от свитъците, когато такива има. В него са представени и основните характеристики на образите, както и мястото на фигурите на съответните епископи спрямо останалите йерарси в съответната композиция. Означени са и публикациите, в които изображението е споменато или коментирано.

IV. ОСНОВНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- Дисертационният труд за първи път систематично събира и проучва изображения на папи на Рим от църкви на днешната територия на България от периода XV–XVIII в.
- Към изображенията се подхожда интердисциплинарно, като те са поставени във възможните писмени, изобразителни, богословски и исторически връзки като средство да бъде постигната по-добра основа за идентификацията на някои от тях и формулирането на точното значение на тези фигури.
- Изображенията са изведени през развитието на иконографията на отделния персонаж, процес, който в изследването е направен опит да бъде обхванат максимално, като се използват примери от достъпните паметници от Балканите.
- Анализът на изображенията се основава както върху частни проблеми около всеки един от образите, така и върху комплексен подход, който поставя проучваните примери във връзка с развитието на иконографските програми на православните църкви, така и спрямо епископския репертоар.
- Проследени са и са структурирани принципи на въвеждането на изображения на римски епископи в стенописните програми на източноправославните църкви с разширяването на обсега на сравнителния материал – както по отношение на периодите в развитието на изкуството на Православната църква, така и спрямо ареалът на разпространение на византийското и поствизантийското изкуство.

V. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Т. Бачева. Мястото на папа Силвестър сред йерарсите в олтара (изображения на римския епископ от български църкви, XV–XVIII век). В: Изкуство и контекст. Сборник с доклади от VII Младежка научна конференция, 3-4 юни 2021. София, 2021, 35-64.

T. Bacheva. Pope Sylvester from the St. Stephen Church in Nessebar. In. Art Readings 2021.I. Personalia. Sofia, 2022, 169-190.

Т. Бачева. Папа Адриан от църквата „Св. арх. Михаил“, Долна Бешовица“. – Бюлетин „Наследство БГ“, № 2/2022, 36-44.

Т. Бачева. Св. Климент Римски в стенописните програми на поствизантийските църкви в България. В: Изкуствоведски четения. 2022.I. Изкуство и общество. София, 2023, 171-198.

Т. Бачева. Бележки върху иконографията на папа Лъв във византийското и поствизантийското изкуство. В: XII Мартенски студентски четения, В. Търново (под печат).